

ماهیت قراردادهای بیمه از منظر حقوق ایران، فرانسه و فقه امامیه

ترجمه و تألیف: سید محمد زمان دریلباری

کارشناس ارشد حقوق خصوصی

Great Koorosh @ Yahoo. Com.

مقدمه

بیمه می دهد و در صورت اصابت خطر به جان و مال، شرکت بیمه مبلغ معینی را پرداخت می کند. پروفسور همارد، استاد دانشگاه پاریس، بیمه را عملی می داند که به موجب آن بیمه گذار مبلغی به عنوان حق بیمه به بیمه گر می پردازد و بیمه گر در مقابل تعهد می کند در صورت بروز خطر معینی، وجه یا جوهری را به شخص ثالث بپردازد. [۱] با توجه به تعاریف مذکور، آشکار است که بیمه بر روابط اجتماعی و زندگی افراد، تأثیر دارد. در این مقاله، با توجه به اهمیت بیمه، به تبیین ماهیت آن در فقه امامیه و حقوق ایران می پردازیم.

امروزه در دنیا قراردادهای بیمه اهمیت فراوانی یافته به طوری که در کلیه عرصه های اجتماعی، تأثیرگذار بوده است. در فرهنگ نفیسی؛ بیمه، اطمینان در مقابل مخاطرات محتمل الوقوع تعریف شده است. استاد علی اکبر دهخدا در لغتنامه خود، واژه بیمه را این گونه تعریف می کند.

” ضمانت مخصوصی است از جان و مال که در تمدن جدید رواج یافته است، به این صورت که برای بیمه کردن شخص مال یا مبلغی به شرکت

بیمه از دیدگاه فقه اسلامی

فقهها در مورد بیمه دو نظریه متفاوت دارند. عده ای بیمه را شرعی و عده ای آن را غیر شرعی می دانند. در این قسمت، این دو دیدگاه را بررسی می کنیم.

الف) قائلین به مشروعیت بیمه

عدم تعارض بیمه با موازین اسلامی، امری اجتماعی است. در مورد استقلال یا عدم استقلال بیمه، میان فقها اختلاف نظر وجود دارد. عده ای معتقدند بیمه، یکی از انواع هبه معوضه است و گویند: "بیمه و کلیه اقسام آن از باب عقد هبه معوضه است. بدین معنی که بیمه شده، مبلغی را سالانه، ماهانه یا یکجا به بیمه‌گر هبه می کند و در ضمن عقد هبه، با بیمه‌گر شرط می کند که در صورت وقوع هر نوع خسارتی که در بیمه نامه ذکر شده، بیمه‌گر آن را جبران کند و بر بیمه‌گر نیز واجب است به این شرط عمل نموده و خسارت بیمه‌کننده را جبران نماید. [۲]

عده‌ای دیگر از فقها معتقدند که بیمه، ماهیت، جعاله دارد و می گویند که قرارداد بیمه جانی و مالی، در صورتی صحیح است که متعهد یا بیمه‌گر کاری انجام دهد که عقلایی، مشروع و دارای ارزش مالی باشد. اخذ وجه در این خصوص جایز بوده و منطبق بر قراردادی است که جعاله

نامیده می شود. [۳]

عده ای دیگر از علمای مشروعیت، به دلیل شباهتی که میان بیمه، ضمان جریره و نیز دیه عاقله وجود دارد، مسئله بیمه را توجیه می کنند و با توجه به این که تنفیذ ضمان جریره از نظر ماهیتی، شبیه به بیمه امروزی است، لذا به طریق اولی بیمه نیز مشروع است. همچنین استدلال کرده اند که پرداخت دیه از سوی عاقله (اولیای دم ذکور کسی که مرتکب قتل یا جرح خطئی محض می شود) نوعی بیمه مسئولیت است که به اجبار بر ورثه تحمیل شده و حقیمه‌ای را که ورثه می‌گیرند، همان ارثی است که از مال متوفی به ورثه رسیده است. به عبارت دیگر، اسلام ارثی را که انسان برای وراثت می گذارد، به منزله یک حق بیمه تلقی کرده است و دیه عاقله را بسیار نزدیک به بیمه می داند و چون دیه مشروع تلقی شده، بیمه نیز شرعاً جایز است. [۴]

عده‌ای دیگر از علما نیز با تأکید بر استقلال بیمه و به استناد "المؤمنون عند شروطهم و اوفوا بالعقود"، بر لزوم آن تأکید کرده اند:

"عقد بیمه (التأمین)، عقدی مستقل است و صلح یا هبه معوضه نمی باشد، حتی می توان آن را ضمانت نیز به شمار آورد. از باب ضمان عهده هم به شمار نمی آید، بلکه از باب التزام به جبران

عنوان "الفارمین" وجود دارد، یعنی آنان که بدهکارند، یا متحمل خسارت شده اند و قرآن می‌فرماید: "به این افراد زکات بدهید تا تأمین شوند و خسارت وارده به آنها، جبران گردد" بنابراین هیچ موردی برای بیمه در اسلام وجود ندارد. [۷]

بیمه با قمار تشابهی ندارد. زیرا اصل غرامت که حاکم بر بیمه است، از افزایش دارایی بیمه گذار جلوگیری می‌کند در حالی که قمارباز، با وجهی که در قمار به دست می‌آورد، بر دارائیش افزوده می‌شود. به عبارت دیگر، وقوع خطراتی که بیمه گذار، خود را از آنها حفظ می‌کند، به بیمه شدن یا نشدن او وابسته نیست، زیرا حوادثی چون مرگ، آتش سوزی، حوادث دریایی و غیره، قابل پیش‌بینی نیستند. همچنین این استدلال که با وجود زکات نیازی به بیمه نیست، از این حیث که در جامعه اسلامی زکات تنها به نیازمندان پرداخت می‌شود، مردود است. زیرا قرارداد بیمه، عمومی است و منافع آن شامل کلیه افراد می‌شود و منحصر به نیازمندان نیست، به ویژه در مورد بیمه‌های بازرگانی که به دلیل تاجر بودن بیمه گذاران، این موضوع محسوس تر است. در نهایت بیمه از نظر شرعی صحیح و نفی آن موجب عسر و حرج و ضرر است.

خسارت است. اگر چه ممکن است به صورت صلح و هبه معوضه و ضمان معوض هم واقع شود. عقد بیمه، در هر نوعی صحیح و عقدی لازم است و برای هیچ یک از طرفین، حق فسخ آن وجود ندارد، مگر به صورت اقاله. [۵]

لذا استقلال عقدبیمه، به‌ویژه درنظم حقوقی کنونی و با استناد ماده ۱۰ قانون مدنی که بر حکمفرمایی اصل حکمیت بر قراردادهای تأکید می‌کند، امری روشن و انکارناپذیر است که در بررسی حقوقی ماهیت بیمه و تبیین اصول معین بیمه و سایر عقود، این امر ثابت می‌شود.

ب) قائلین به عدم مشروعیت بیمه

عده ای دیگر از علما معتقدند که بیمه از نظر اسلامی نامشروع و مبتنی بر سودجویی است. همچنین آنها معتقدند که بیمه، مبتنی بر عرف نیست، زیرا به خاطر تنوعی که دارد، گروه‌های خاصی از مردم را متوجه خود می‌کند که عرف تلقی نمی‌شوند. افزون بر اینکه بیمه قمار، محسوب می‌شود و قمار عزر و مورد نهی پیامبر است. [۶]

مخالفان مشروعیت بیمه می‌افزایند:

"بیمه در اسلام، تشریح نشده است و موردی هم برای اجرای آن وجود ندارد. همچنین با وجود زکات در اسلام، نیاز به بیمه نداریم. بیمه برای کشوری است که زکات نداشته باشد. در آیه زکات،

رویکرد حقوقی بر بیمه

ماده نخست قانون بیمه، در تعریف بیمه می گوید:

”بیمه، عقدی است که به موجب آن یک طرف تعهد می کند در ازای پرداخت وجه یا وجهی از طرف دیگر، در زمان وقوع یا بروز حادثه، خسارت وارده بر او را جبران نموده یا وجه معینی را بپردازد.“

با توجه به ماده مذکور، بیمه عقد محسوب می شود لذا تابع شرایطی است که بر عقود حاکم است. بنابراین، شرایط ماده ۱۹۰ قانون مدنی - قصد و رضای طرفین (بیمه‌گذار و بیمه‌گر)، اهلیت آنها، معین بودن موضوع قرارداد و مشروعیت بیمه - به عقد بیمه نیز متسری است. علاوه بر این عقد بیمه دارای شرایط اختصاصی و اصولی است که آن را از سایر قراردادها متمایز می‌سازد. این ویژگی ها و اصول عبارتند از:

الف) ویژگی ها و اوصاف حقوقی خاص بیمه

احتمالی بودن، رضایی بودن، معوض بودن و الحاقی بودن از ویژگی ها و اوصاف حقوقی خاص بیمه است.

اصل ۴۴ قانون اساسی - تمامی فعالیت های بیمه را تحت شمول بخش دولتی می‌داند - قراردادها و عملیات های بیمه ای در ایران از لحاظ توسعه،

گسترده‌گی و کارآمدی با موانعی روبرو هستند که باید باتوجه به مقتضیات مکان و زمان متحول گردند. با این وجود اصل حاکمیت اراده در خصوص قراردادهای بیمه بامحدودیت جدی روبروست، تاجایی که آزادی‌های قراردادی، محدودتر و اصل الحاقی بودن که از جمله اصول حاکم بر قرارداد بیمه است، نمود بیشتری می یابد. برخی ویژگی ها سبب تمایز قرارداد بیمه می شود. در این قسمت به طور خلاصه، این ویژگی ها بررسی می شوند.

احتمالی بودن:

بیمه، یک قراردادی احتمالی است و تعهدات بیمه‌گر، منوط به وقوع حادثه‌ای غیر قابل پیش بینی است. گفته می‌شود که قرارداد بیمه، به سبب غرری بودن باطل است. اما هرغرری موجب بطلان معامله نمی‌شود. همان‌طور که در عقد مساقات، مزاینه، مزارعه، غرر احتمال وجود دارد ولی به دلیل تسامح و تساهل و نفی عسر و حرج، نادیده گرفته می شود. همچنین طبق روایت منقول از پیامبر که مشعر بر نهي ایشان از معاملات غرری است، تنها بیع غرری را نهي کرده و شامل بیمه نمی شود و تسری آن به قرارداد بیمه موجب عسرو حرج است. زیرا با توجه به افزایش خطراتی که افراد را در جامعه امروز تهدید می کند، بیمه در پیشگیری و

جبران خسارت ناشی از این خطرها، نقش به سزایی دارد. همچنین بیمه، با افزایش نقدینگی و توسعه سرمایه گذاری، موجب ایجاد تعاون دو یا چند جانبه، کسب اعتبار و تأمین امنیت مالی برای فعالیت های بازرگانی و کاهش خسارت های ناشی از بحران های مالی و در نهایت ایجاد اطمینان جهت انجام فعالیت های تولیدی و کاهش مصرف گرایی می شود. نادیده گرفتن این مزایا، ضرر و زیان بسیاری بر جامعه وارد می کند و علاوه بر این که موجب عسر و حرج و تنگناهای فراوان اجتماعی و اقتصادی می شود، از نظر اجتماعی نیز مورد نیاز و از دیدگاه شرع نیز به دلیل وجود قاعده "لاضرر و لااضرار" که تمامی ضررها را در اسلام نفی می کند، ضروری است.

رضایی بودن:

بیمه از عقود رضایی است و با توافق دو طرف، تحقق می یابد. بنابراین تشریفات خاص، مانند آنچه که در فروش املاک غیرمنقول و یا عقدنکاح موجود است را ندارد. در حقوق فرانسه، رویه قضایی و مواد ۷ و ۸ قانون بیمه مصوب ۱۹۳۰ عقیدیمه را قراردادی می داند که مبتنی بر رضای متعاقبین است. بیمه نامه در حقیقت، مدرک و دلیلی است که توافق طرفین را نشان می دهد. ماده ۷ قانون بیمه فرانسه در این خصوص می گوید:

"پیشنهاد بیمه گذار که به وسیله نامسفارشی تسلیم بیمه گر می شود و قراردادی را تمدید کرده یا تغییر می دهد و یا قرارداد معلق را مجدداً اعتبار می دهد اگر ظرف ده روز از تاریخ وصول رد نشود، قبول شده تلقی می گردد."

بنابراین، در ماده هفتم قانون بیمه فرانسه، سکوت بیمه گر به معنای رضایت تلقی شده است. ماده ۸ قانون نیز هر گونه تغییر یا اضافه کردن شرطی به شرایط قرارداد بیمه را منوط به امضای طرفین می داند. ذکر قید "امضای طرفین" بر رضایت آنها دلالت دارد. ماده ۱۹۲ قانون مدنی ایران نیز هر گونه لفظ، فعل و اشاره را که مبین قصد و رضا باشد، برای ابراز اراده کافی می داند. علاوه بر این، در ماده ۳۵ قانون بیمه نیز بر رضایی بودن عقیدیمه تأکید و بیان شده است که:

"طرفین می توانند در قراردادهای بیمه، هر شرط دیگری بنمایند ولی موعدمذکور در ماده ۱۶ را نمی توانند تقلیل دهند ولی ممکن است موعد را به رضایت یکدیگر تمدید کنند. این قانون شامل قراردادهای گذشته بیمه نیز خواهد بود."

معوض بودن:

قرارداد بیمه معوض است. پرداخت حق بیمه، در عوض جبران خسارتی است که بیمه گر در صورت وقوع حادثه بر عهده گرفته است. بنابراین هیچ یک

از طرفین عقد، قصد هبه به یکدیگر را ندارند و هر یک متعهد به ایفای تعهدات خویش می باشند. بنابراین عقده بیمه، مبتنی بر دو تعهد متقابل است. یکی پرداخت حق بیمه که تعهد، منجز است و باید بدون قید و شرط از سوی بیمه گذار انجام شود. دیگری تعهد معلق بیمه گر است که ایفای آن مشروط به وقوع حادثه است.

الحاقی بودن:

در قرارداد بیمه، کلیه شرایط و آثار عقد از سوی بیمه گر تعیین شده است و بیمه گذار در مورد مفاد قرارداد بیمه نمی تواند اظهار نظر کند. بنابراین عقد بیمه عقدی اضطراری است که به بیمه گذار تحمیل می شود و این امر منوط به رضایت بیمه گذار است که با امضای قرارداد بیمه، تأیید می شود به گفته تالر حقوقدان معروف "قرارداد بیمه متن فشرده ای است که موارد بسیاری را در آن گنجانده اند و برای بیشتر مراجعین، این موارد مفهوم نیست ولی مجبور به امضای آن هستند." [۸]

ب) اصول حاکم بر قرارداد بیمه :

اصولی بر قراردادهای بیمه حاکمیت دارند که موجب تمایز آن ها از سایر عقود می شوند. این اصول عبارتند از:

اصل ریسک (خطر):

بیمه به این دلیل به وجود آمده است که

مردم، نمی دانند چه خطرهایی دارایی و سلامتی آنها را تهدید می کند. به همین دلیل با پرداخت مبلغ معینی خسارت های قابل توجه نامعلوم را که از عهده جبران آن بر نمی آیند، به عهده بیمه گر می گذارند. بنابراین خطر (ریسک)، یک رخداد غیرقابل پیش بینی و محتمل الوقوع است که عنصر اساسی و بنیادی قرارداد بیمه می باشد. به عبارت دیگر در صورتی که جوامع با خطر روبرو نبودند، عقد بیمه، صورت نمی گرفت. [1] به همین جهت عده ای در کنار پرداخت حق بیمه، خطر را نیز یکی از ارکان عقد بیمه می دانند. و با توجه به اهداف اقتصادی و کسب منفعت، پراکندگی و عدم تمرکز خطر در یک محل خاص، تعدد خطرهای بیمه شده، قابل پیش بینی بودن احتمال خطر و تشابه و یکنواختی خطرهای بیمه شده را همواره مد نظر قرار می دهند. لذا خطر، به عنوان رکن اصلی و انفکاک ناپذیر بیمه در کنار سایر اصول حاکم بر بیمه، تمایز خاصی یافته است تا جایی که بیمه را نمی توان بدون "خطر" فرض کرد. [2]

اصل جبران خسارت (گرامت):

بر اساس اصل گرامت، بیمه گر ملزم به جبران کلیه خسارت های وارد شده به بیمه گذار است، بدون این که پرداخت گرامت موجب بهبود وضعیت مالی بیمه گذار نسبت به وضعیت پیش از

وقوع حادثه شود. ماده ۲۸ قانون بیمه فرانسه، می گوید:

”بیمه اشیا، قرارداد غرامت محسوب می شود و غرامتی که بیمه گر باید به بیمه شده بپردازد، نمی تواند از ارزش شی بیمه شده هنگام بروز خسارت تجاوز کند.“ بنابراین دریافت غرامت بیش از استحقاق فرد، موجب از بین رفتن تعادل میان حقوق و تعهدات می شود و در حقیقت تجاوز به حقوق سایر بیمه گزاران است. بهبود وضعیت مالی بیمه گذار نسبت به پیش از حادثه، عاملی جهت افزایش بروز خسارت های عمدی، سلب اعتماد و حسن نیت است. [3]

ماده ۱۱ قانون بیمه ایران در این خصوص می گوید:

” چنانچه بیمه گذار یا نماینده او با قصد تقلب، مالی را اضافه بر قیمت عادلانه در موقع عقد قرارداد بیمه داده باشد، عقد بیمه باطل و حق بیمه دریافتی قابل استرداد نیست.“ بنابراین، اصل غرامت حکم می کند که بیمه گذار بیش از خسارتی که در نتیجه وقوع حادثه متوجه او شده است، دریافت نکند و بیمه گر تنها در حدود مسئولیت عینی خود، ملزم به جبران خسارت است. [۹]

اصل نفع بیمه ای :

بر اساس این اصل یک قرارداد بیمه هنگامی

اعتبار دارد که نفع بیمه ای وجود داشته باشد. به عبارت دیگر، بیمه گر باید مطمئن شود که بیمه گذار، نفعی در معامله بیمه دارد. در غیر این صورت، قرارداد بیمه منعقد نمی شود.

بنابراین شرکت های بیمه موقعیت بیمه شده، نوع بیمه نامه و موارد دیگر را در عملیات بیمه گری مورد توجه قرار می دهند. در حقوق فرانسه، بیمه زیان فقط برای تأمین زیان تلف بیمه شده مجاز است. همچنین بیمه نامه های مسئولیت، خسارت های معنوی را نیز مانند خسارت عدم النفع تحت شمول قرار نمی دهند، همانطور که خسارت های ناشی از جرم و خسارت های عمدی را نیز جبران نمی کنند. [4] در ایران هم شرکت های بیمه موارد فوق را به سختی تحت پوشش بیمه قرار می دهند. البته خسارت ناشی از جرم یا ارتکاب فعل عمدی به جهت قابل پیش بینی بودن خسارت و به استناد قاعده اقدام و با توجه به نتایج حاصل از اصل غرامت - جلوگیری از تشویق بیمه گزاران به وارد کردن خسارت عمدی به خود - قابل توجیه است. اما در مورد خسارت معنوی که به استناد قاعده لاضرر و لاضرار در اسلام و نیز مستند به اصل ۱۷۱ قانون اساسی و ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی به رسمیت شناخته شده، باید تأمل بیشتری داشت و دلیل خودداری از بیمه نمودن خسارت های فوق

را در منافع اقتصادی و منفعت طلبی بیمه گران، جستجو کرد.

اصل احتمال:

عقد بیمه، مبتنی بر احتمال وقوع حادثه است درحقیقت در صورت وقوع حادثه، بیمه گر مبادرت به جبران خسارت می کند. [۱۰] مثلاً در بیمه عمر، تعداد و مشخصات کسانی که در مدت معینی می میرند و یا در صورت بیمه شدن محصولات کشاورزی، با توجه به میزان آفتابزدگی و گسترش آن در یک منطقه خاص و در بیمه مسئولیت، میزان خسارتهایی که در ظرف زمان معینی پرداخت می شود و همچنین محتمل بودن وقوع خسارت، مبنای محاسبه حق بیمه را تشکیل می دهد.

اصل تعادل:

بر اساس این اصل، باید واحدهای تحت خطر، تقریباً نزدیک به هم بوده و بین آنها تفاوت زیادی نباشد. در صورت عدم رعایت این مبنا بحرانهای مالی گریبانگیر شرکت های بیمه می شود و امروزه، باوجود بیمه های اتکایی بازم شرکت های بیمه علاقه مند به رعایت اصل فوق هستند. [۱۱]

نتیجه گیری:

درحال حاضر قراردادی بیمه، یکی از نیازهای اساسی مردم به شمار می آید. به نحوی که بدون قراردادی بیمه، باوجود خطرهایی که همواره با توسعه

اقتصادی، صنعتی و اجتماعی، جوامع را تهدید می کند، زندگی همراه با آرامشی وجود نخواهد داشت. به ویژه این که در عصر رایانه و انفورماتیک میزان خساراتی که اشخاص را تهدید می کند، علاوه بر گستردگی، از میزان بالایی نیز برخوردار است. به عبارت دیگر ضرر و زیان هایی که همه ما را تهدید می کند، از نظر کمیت و کیفیت در بالاترین سطح هرم پدیده های اجتماعی قرار دارد. در نتیجه بررسی ماهیت حقوقی قراردادهای بیمه و ویژگی های آن نظیر احتمالی بودن، رضایی بودن و معوض بودن و اصول حاکم بر قراردادهای بیمه از نظر حقوقی ضروری است که در این مقاله تا حد امکان در مورد آن بحث به میان آمد.

واژگان کلیدی:

مشروعیت بیمه احتمالی بودن، اصول بیمه حقوق بیمه

منابع فارسی:

۱. دکتر احمد علی شیبانی (۱۳۵۱)، "کلیات علم بیمه"، تهران چاپ زیبا، جلد اول، ص ۱.
۲. آیه ... ابوالقاسم خوبی (۱۳۷۳)، "توضیح المسائل"، نشر تفکر قم صفحه ۸۷۲.
۳. آیه ... سید محسن حکیم "منهاج الصالحین"، چاپ هفتم، مبحث جمال مسئله نهم - جلد ۲ ص ۴۲.

3. Roger Bout. *le droit des assurances 1er édition. 1981. Presse universitaire de France. Paris. Page 55 – 57.*

4. Roger Bout. *he droit des assurance. Page. 52 – 53.*

۴. مرتضی مطهری (۱۳۴۱) " بررسی فقهی بیمه ". انتشارات میقات، ص ۵۰.

۵. آیه ۱۰۰ روح... خمینی، تحریر الوسیله جزاالثانی، الطبعة الثالثة ۱۴۰۱ هـ. ق. دارالتعارف للمطبوعات - بیروت لبنان - ص ۶۰۹.

۶. شوکت محمدعلیان " التأمین فی الشریعة و القانون ". الطبعة الثالثة ۱۴۱۶ هـ. ق. ص ۱۵۸ و ۱۴۱ و ۱۳۶.

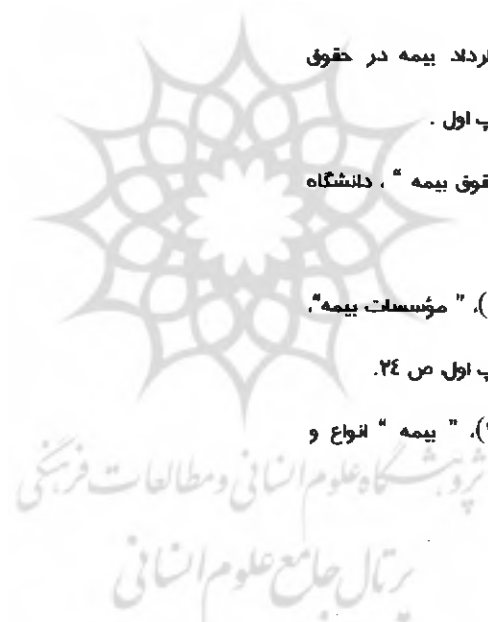
۷. به نقل از محمد حسین ابراهیمی، " بیمه و تأمین اجتماعی از دیدگاه اسلام ". تهران انتشارات کویر، چاپ اول، ص ۵۰.

۸. توفیق عرفانی، (۱۳۷۱). " قرارداد بیمه در حقوق اسلام و ایران " انتشارات کیهان، چاپ اول.

۹. دکتر مسیح ایزد پناه " جزوه حقوق بیمه "، دانشگاه امام صادق (ع)، ص ۴۲.

۱۰. دکتر غلام حسین جباری (۱۳۴۹)، " مؤسسات بیمه "، تهران مؤسسه عالی حسابداری چاپ اول، ص ۲۴.

۱۱. محمد باقر تاج بخش، (۱۳۲۷)، " بیمه " انواع و شرایط آن چاپخانه رنگین ص ۱۳.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع خارجی:

1. Beignie Bernard *Droit du contrat d'assurance. 1er édition 1999. Presses universitaires de France. Paris. Page 30.*

2. Groutel Hubert. *Droit des assurance 7e édition . Dalloz . Paris . Page 62.*